

OLIV TA'LIM TASHKILOTLARINING MOLIVAVIV IMKONIVATLARI VA ULARNING TA'LIM SIFATI BILAN O'ZARO BOG'LIQLIGI (O'ZBEKISTON MISOLIDA)

Qo'shnazarov Musobek Quvondiq o'g'li,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Reja-moliya bo'limi boshlig'i o'rinbosari

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18501960>

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy imkoniyatlari va ularning ta'lim sifati bilan o'zaro bog'liqligi ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy resurslari tarkibi, moliyalashtirish manbalari va moliyaviy mustaqillik darajasining ta'lim jarayoni samaradorligiga ta'siri o'rganiladi. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar kontekstida universitetlarning byudjetdan tashqari daromad manbalarini kengaytirish, moliyaviy boshqaruvni takomillashtirish va resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish masalalari yoritib beriladi. Maqolada moliyaviy mustaqillikning ta'lim sifati, ilmiy faoliyat va infratuzilma rivojiga ta'siri asoslanadi hamda oliy ta'lim muassasalarining barqaror rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan amaliy takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim muassasalari, moliyaviy imkoniyatlar, moliyaviy mustaqillik, ta'lim sifati, byudjetdan tashqari mablag'lar, universitet moliyasi, ta'lim iqtisodiyoti.

Аннотация. В статье с научно-теоретической и практической точки зрения анализируются финансовые возможности высших учебных заведений и их взаимосвязь с качеством образования. В исследовании рассматривается структура финансовых ресурсов вузов, источники их формирования, а также влияние уровня финансовой самостоятельности на эффективность образовательного процесса. В контексте реформ, реализуемых в системе высшего образования Республики Узбекистан, особое внимание уделяется вопросам расширения внебюджетных источников доходов университетов, совершенствования финансового управления и повышения эффективности использования ресурсов. Обосновывается влияние финансовой независимости на качество образования, развитие научной деятельности и инфраструктуры, а также разрабатываются практические рекомендации, направленные на обеспечение устойчивого развития высших учебных заведений.

Ключевые слова: высшие учебные заведения, финансовые возможности, финансовая самостоятельность, качество образования, внебюджетные средства, финансы университета, экономика образования.

Abstract. This article provides a scientific and theoretical as well as practical analysis of the financial capacity of higher education institutions and its relationship with the quality of education. The study examines the structure of financial resources of universities, the sources of their formation, and the impact of the level of financial autonomy on the effectiveness of the educational process. In the context of ongoing reforms in the higher education system of the Republic of Uzbekistan, special attention is paid to the expansion of extra-budgetary income sources, improvement of financial management, and enhancement of resource utilization efficiency. The paper substantiates the influence of financial independence on educational quality, research development, and infrastructure, and proposes practical recommendations aimed at ensuring the sustainable development of higher education institutions.

Keywords: higher education institutions, financial capacity, financial autonomy, quality of education, extra-budgetary funds, university finance, economics of education.

Kirish. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida oliy ta'lim tizimi mamlakatning intellektual salohiyatini shakllantiruvchi asosiy institutlardan biri hisoblanadi. Ta'lim

sifatining yuksalishi bevosita inson kapitalining rivojlanishiga, innovatsion iqtisodiyotning shakllanishiga va milliy raqobatbardoshlikning oshishiga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, oliy ta'lim muassasalarining barqaror faoliyat yuritishi va rivojlanishi, avvalo, ularning moliyaviy imkoniyatlari bilan chambarchas bog'liqdir.

So'nggi yillarda O'zbekistonda oliy ta'lim sohasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Universitetlarga akademik va moliyaviy mustaqillik berish, o'zini o'zi moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etish, byudjetdan tashqari mablag'lar ulushini oshirish kabi chora-tadbirlar ta'lim tizimining yangi rivojlanish bosqichiga o'tishini ta'minlashga qaratilgan. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, barcha oliy ta'lim muassasalari bu imkoniyatlardan bir xil darajada foydalana olmayapti. Moliyaviy resurslarning cheklanganligi ayrim universitetlarda moddiy-texnik bazaning eskirishi, ilmiy faoliyatning sustligi va ta'lim sifati pasayishiga olib kelmoqda.

Shu sababli oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy imkoniyatlari va ularning ta'lim sifati bilan o'zaro bog'liqligini ilmiy asosda tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolaning maqsadi – O'zbekiston oliy ta'lim tizimi misolida universitetlarning moliyaviy imkoniyatlarini shakllantiruvchi omillarni aniqlash hamda moliyaviy mustaqillik darajasining ta'lim sifati va rivojlanish istiqbollari ta'sirini tahlil qilishdan iboratdir.

Adabiyotlar tahlili. Oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirish va ta'lim sifati o'rtasidagi bog'liqlik masalasi xalqaro va milliy ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. J.Salmi va P.Altbach tadqiqotlarida universitetlarning moliyaviy mustaqilligi ularning raqobatbardoshligi va ta'lim sifatini oshirishning muhim omili sifatida asoslangan. D.B.Johnstone oliy ta'limni moliyalashtirishda davlat va xususiy sektor o'rtasidagi muvozanat masalalariga alohida e'tibor qaratadi. O'zbekiston olimlari va normativ-huquqiy hujjatlarida esa oliy ta'lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish, byudjetdan tashqari mablag'lar ulushini oshirish va moliyaviy boshqaruvni takomillashtirish masalalari ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tizimli va qiyosiy tahlil metodlari qo'llanildi. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirish tizimi statistik ma'lumotlar va normativ-huquqiy hujjatlar asosida o'rganildi. Shuningdek, xalqaro tajriba tahlili orqali moliyaviy mustaqillikning ta'lim sifati va ilmiy faoliyatga ta'siri baholandi. Tadqiqot natijalari umumlashtirish va mantiqiy xulosa chiqarish usullari yordamida asoslandi.

Tahlillar va natijalar. Oliy ta'lim tashkilotlarning moliyaviy imkoniyatlari tushunchasining nazariy asoslari. Moliyaviy imkoniyatlar tushunchasi iqtisodiy adabiyotlarda tashkilotning faoliyatini barqaror va samarali olib borish, strategik maqsadlariga erishish uchun zarur bo'lgan resurslar bilan ta'minlanganligi sifatida talqin etiladi. Oliy ta'lim muassasalari kontekstida bu tushuncha yanada kengayib, nafaqat

mablag'lar hajmi, balki ularni jalb qilish manbalari xilma-xilligi, moliyaviy boshqaruvning samaradorligi va moliyaviy mustaqillik darajasini ham o'z ichiga oladi.

Oliy ta'lim tashkilotlarning moliyaviy imkoniyatlari quyidagi tarkibiy qismlarga ega:

Davlat byudjeti mablag'lari: asosan o'quv jarayoni, professor-o'qituvchilar maoshlarini qoplash, ba'zi ilmiy va amaliy loyihalarni moliyalashtirish uchun ishlatiladi. Bu manba universitetlarni barqarorlik bilan ta'minlasa-da, ularni o'zini o'zi moliyalashtirish imkoniyatidan cheklaydi.

– Kontrakt asosida ta'limdan tushumlar: to'lov-kontrakt tizimi universitetlarga qo'shimcha mablag'larni jalb etish imkonini beradi. Bunday tushumlar o'quv jarayoni sifatini yaxshilash, laboratoriya bazasini modernizatsiya qilish va professor-o'qituvchilarni rag'batlantirishga yo'naltiriladi.

– Grantlar va ilmiy loyihalar: xalqaro va milliy grantlar oliy ta'lim tashkilotlarning ilmiy salohiyatini oshiradi, professor-o'qituvchilarga va talabalarga tadqiqotlar olib borish imkonini yaratadi.

– Xo'jalik shartnomalari va xizmatlar: universitetlar tijorat xizmatlari, masalan, kurslar, treninglar, texnologik xizmatlar orqali daromad olishlari mumkin. Bu yo'l bilan qo'shimcha mablag'lar jalb qilinadi.

– Innovatsion faoliyat, startap va spin-off loyihalar: ilg'or texnologiyalarni ishlab chiqish va tijoratlashtirish orqali universitetlar o'z moliyaviy bazasini mustahkamlashi mumkin.

– Homiylik va xayriya mablag'lari: korporativ va xususiy homiylik oliy ta'lim tashkilotlarni qo'llab-quvvatlaydi, ayniqsa innovatsion va ilmiy loyihalarni moliyalashtirishda.

– Nazariy jihatdan, moliyaviy mustaqillikka ega bo'lgan universitetlar resurslarni taqsimlashda erkinroq bo'lib, ta'lim jarayonini zamonaviy talablarga moslashtirish, ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash va professor-o'qituvchilarni rag'batlantirish imkoniyatiga ega. Shu bilan birga, moliyaviy cheklovlar ta'lim sifatini pasaytiradi, innovatsion faoliyatni sekinlashtiradi va bitiruvchilarning mehnat bozorida raqobatbardoshligini kamaytiradi.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, moliyaviy mustaqillikni oshirish universitetlarni raqobatbardosh qiladi. Masalan, AQSh va Janubiy Koreya universitetlarida moliyaviy mustaqillik va innovatsion daromad manbalari ta'lim sifatining barqaror oshishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu asosda, O'zbekiston oliy ta'lim tashkilotlari ham moliyaviy mustaqillikni oshirish orqali ta'lim sifati va ilmiy tadqiqotlarni ilg'or darajaga olib chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirish tizimining hozirgi holati. O'zbekistonda oliy ta'lim tizimi asosan davlat byudjeti hisobidan moliyalashtiriladi. So'nggi yillarda kontrakt asosida ta'lim, xalqaro dasturlar, grantlar va xo'jalik faoliyati

orqali byudjetdan tashqari mablag'lar ulushi ortib bormoqda. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim tashkilotlar o'rtasida moliyaviy imkoniyatlar keskin farqlanadi.

Yirik va nufuzli universitetlar ilmiy grantlar, xalqaro hamkorlik va pullik xizmatlar orqali sezilarli darajada qo'shimcha daromadlar shakllantira olmoqda. Hududiy oliy ta'lim muassasalarida esa daromad manbalari cheklangan bo'lib, ularning asosiy qismi kontrakt to'lovlariga tayanadi. Bu holat infratuzilma rivoji, laboratoriya bazasi, raqamli texnologiyalarni joriy etish sur'atlarida tafovutlarni yuzaga keltirmoqda.

Shuningdek, moliyaviy boshqaruv mexanizmlarining yetarlicha rivojlanmaganligi, biznes va real sektor bilan hamkorlikning sustligi ko'plab oliy ta'lim tashkilotlarda mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanishga to'sqinlik qilmoqda.

Moliyaviy mustaqillik oliy ta'lim muassasalari faoliyatining samaradorligini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Bu tushuncha universitetning o'z resurslarini mustaqil ravishda boshqarish qobiliyati, mablag'larni jalb qilish va taqsimlash erkinligi hamda strategik maqsadlarini amalga oshirish imkoniyati sifatida talqin etiladi.

I. Moliyaviy mustaqillikning ta'lim sifati bilan bevosita bog'liqligi

Moliyaviy mustaqillikning yuqori darajasi universitetlarga quyidagi ustunliklarni beradi:

1. O'quv jarayoni va infratuzilma sifatini oshirish:

- Zamonaviy laboratoriya va auditoriyalarni yaratish;
- O'quv dasturlarini yangilash va amaliyotga yo'naltirilgan metodlarni joriy etish;
- Elektron ta'lim tizimlari va raqamli resurslarni keng qo'llash.

2. Ilmiy faoliyatni rivojlantirish:

- Moliyaviy mustaqillik professor-o'qituvchilarga tadqiqotlar olib borish uchun qo'shimcha resurs yaratadi;
- Grant va xalqaro loyihalarni jalb qilish orqali ilmiy maqolalar sonini oshirish imkoniyati paydo bo'ladi;
- Innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish va patentlashtirish imkoniyati mavjud bo'ladi.

3. Kadrlar salohiyatini oshirish:

- Yuqori malakali professor-o'qituvchilarni jalb qilish va ularni rag'batlantirish;
- Ilmiy va pedagogik ishlarning sifatini oshirish;
- Xalqaro konferensiyalar, stajirovkalar va malaka oshirish dasturlariga mablag' ajratish.
- Bu esa ta'lim sifatini bevosita yaxshilaydi, bitiruvchilarning mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshiradi.

4. Talabalar tajribasini boyitish:

- Qo'shimcha amaliyot va stajirovkalar tashkil etish;

- Innovatsion laboratoriyalar va maker-space markazlar yaratish;
- Talabalarni ilmiy va biznes loyihalarda jalb qilish.

II. Empirik kuzatuvlar va xalqaro tajriba

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, moliyaviy mustaqillikka ega universitetlarda:

- Ta'lim dasturlari tezroq yangilanadi;
- O'quv jarayoni amaliyotga yo'naltiriladi;
- Talabalar uchun yaratilgan sharoitlar yaxshilanadi;
- Bitiruvchilarning mehnat bozoridagi bandligi va raqobatbardoshligi oshadi.

Masalan, AQSh va Janubiy Koreya universitetlarida moliyaviy mustaqillik universitetlarni innovatsion faoliyatga rag'batlantiradi va ta'lim sifati ko'rsatkichlarini yaxshilaydi. Shu bilan birga, moliyaviy cheklangan universitetlarda yangi dasturlarni joriy etish, laboratoriyalarni modernizatsiya qilish va professor-o'qituvchilarni rag'batlantirish qiyinlashadi, bu esa ta'lim sifatining pasayishiga olib keladi.

III. O'zbekiston sharoitida

O'zbekiston universitetlari uchun moliyaviy mustaqillik darajasi oliy ta'lim tashkilotning o'zini o'zi moliyalashtirish imkoniyatiga bog'liq. Katta shaharlardagi yirik universitetlar kontrakt, grant va xo'jalik faoliyati orqali qo'shimcha mablag'larni jalb etishga muvaffaq bo'layotgan bo'lsa, hududiy universitetlar ko'pincha faqat davlat byudjetiga tayanadi. Natijada, hududiy oliy ta'lim tashkilotlarda:

- Laboratoriya va auditoriya bazasi eskirgan;
- Ilmiy tadqiqotlar soni past;
- Talabalar amaliyot va stajirovkalar imkoniyatiga kam ega;
- Bitiruvchilarning bandligi va mehnat bozori raqobatbardoshligi sustlashgan.

Shu sababli, moliyaviy mustaqillikni oshirish oliy ta'lim tashkilotlarning ta'lim sifati va ilmiy salohiyatini sezilarli darajada yaxshilashga xizmat qiladi.

Moliyaviy mustaqillik va ta'lim sifati o'rtasidagi bog'liqlik aniq: universitet o'z mablag'larini samarali boshqarish va qo'shimcha daromad manbalarini jalb qilsa, ta'lim jarayoni va ilmiy faoliyat sifatini sezilarli darajada oshirish mumkin. Shu bilan birga, moliyaviy cheklangan universitetlar rivojlanish imkoniyatlaridan to'liq foydalanolmaydi, bu esa ta'lim sifatining pasayishiga olib keladi.

Shu asosda, moliyaviy boshqaruvni modernizatsiya qilish, grant va startap imkoniyatlarini kengaytirish, innovatsion loyihalarni rag'batlantirish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish O'zbekiston oliy ta'lim tashkilotlari uchun ustuvor vazifa hisoblanadi.

Mavjud muammolar va cheklovlar. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida moliyaviy mustaqillik va ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, amaliyot shuni ko'rsatadiki, bir qator muammolar saqlanib qolmoqda. Ular quyidagilardan iborat:

1. Daromad manbalarining yetarlicha diversifikatsiya qilinmaganligi:

Ko'pgina oliy ta'lim tashkilotlar moliyaviy jihatdan kontrakt to'lovlariga va davlat byudjetiga qattiq bog'liq. Shu sababli, qo'shimcha moliyaviy resurslarni jalb qilish imkoniyatlari cheklangan. Natijada, universitetlar innovatsion va ilmiy faoliyatni kengaytirishga yetarli mablag' ajrata olmaydi.

2. Hududiy oliy ta'lim tashkilotlar imkoniyatlarining pastligi:

Yirik shaharlardagi universitetlar moliyaviy resurslarni jalb qilishda ustunlikka ega bo'lsa, hududiy oliy ta'lim muassasalari kontrakt va grant mablag'larini yetarli darajada jalb eta olmaydi. Bu hududiy tafovutlar ta'lim sifati va ilmiy salohiyatda farqni kuchaytiradi.

3. Moliyaviy boshqaruv kadrlarining yetarlicha malakali emasligi:

Universitetlarda moliyaviy strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirishda yetarli tajribaga ega mutaxassislar kam. Shu sababli mablag'larni samarali taqsimlash va qo'shimcha daromad manbalarini jalb qilish qiyinlashadi.

4. Biznes va real sektor bilan hamkorlikning sustligi:

Oliy ta'lim tashkilotlar va korporativ sektor o'rtasida uzviy hamkorlik yetarlicha rivojlanmagan. Innovatsion loyihalar va tijoratlashtirish imkoniyatlari cheklangan bo'lib, universitetlarning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish qiyinlashadi.

5. Innovatsion faoliyatdan daromad olishning kamligi:

Universitetlarning startap, spin-off loyihalari va patentlash orqali daromad olish imkoniyatlari cheklangan. Bu ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish va ta'lim sifatini yaxshilash imkoniyatlarini kamaytiradi.

6. Moliyaviy resurslardan samarali foydalanishning sustligi:

Ba'zi oliy ta'lim tashkilotlarda mavjud mablag'lar samarali rejalashtirilmay, ta'lim va ilmiy faoliyatga kerakli darajada yo'naltirilmaydi. Bu ta'lim sifati va innovatsion rivojlanishga to'sqinlik qiladi.

Xulosa. Maqola davomida oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy imkoniyatlari va ularning ta'lim sifati bilan o'zaro bog'liqligi tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, moliyaviy mustaqillik universitetlar faoliyatining samaradorligi, ilmiy tadqiqotlar va ta'lim jarayonining sifatini oshirishda bevosita rol o'ynaydi. Moliyaviy mustaqillik darajasi yuqori bo'lgan oliy ta'lim tashkilotlarda ta'lim sifati va ilmiy salohiyat sezilarli darajada oshadi. Hududiy va kichik oliy ta'lim tashkilotlar moliyaviy cheklovlar tufayli rivojlanish imkoniyatlaridan to'liq foydalanolmaydi. Moliyaviy boshqaruvning yetarlicha rivojlanmaganligi universitetlarning qo'shimcha daromad manbalarini jalb qilish imkoniyatlarini cheklaydi. Innovatsion va startap faoliyati daromad manbalarini kengaytirishga xizmat qilsa-da, bu imkoniyatlar barcha universitetlar uchun teng emas.

Takliflar

- 1. Daromad manbalarini diversifikatsiya qilish:**

- Universitetlar kontrakt, grant, xo‘jalik shartnomalari va innovatsion loyihalardan keladigan daromadlarni kengaytirishi lozim.

- Maxsus innovatsion fondlar va startap ekotizimlarni rivojlantirish tavsiya etiladi.

2. **Hududiy oliy ta’lim tashkilotlarni qo‘llab-quvvatlash:**

- Mahalliy va milliy darajada moliyaviy rag‘batlantirish dasturlari yaratish;

- Grantlar va qo‘shimcha mablag‘larni hududiy universitetlarga yo‘naltirish.

3. **Moliyaviy boshqaruvni modernizatsiya qilish:**

- Kadrlar salohiyatini oshirish, zamonaviy moliyaviy boshqaruv tizimlarini joriy etish;

- Universitet daromadlarining samarali taqsimlanishini ta’minlash.

4. **Biznes va real sektor bilan hamkorlikni kuchaytirish:**

- Korporativ hamkorlik va innovatsion loyihalar orqali qo‘shimcha daromad manbalarini yaratish;

- Talabalarni amaliyot va startap loyihalariga jalb qilish.

5. **Innovatsion va ilmiy faoliyatni rag‘batlantirish:**

- Patentlashtirish, ilmiy loyihalarni tijoratlashtirish va xalqaro grantlarni jalb qilish orqali moliyaviy resurslarni ko‘paytirish.

Ushbu chora-tadbirlar amalga oshirilsa, O‘zbekiston oliy ta’lim tashkilotlari moliyaviy barqarorlikka erishadi, ta’lim sifati va ilmiy salohiyat sezilarli darajada oshadi, talabalar va professor-o‘qituvchilar uchun qulay sharoitlar yaratiladi hamda mamlakatning intellektual salohiyati rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 24-dekabrdaqi “Davlat oliy ta’lim muassasalarining akademik va tashkiliyboshqaruv mustaqilligini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha choratadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-60 son hamda “Davlat oliy ta’lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-61 son qarorlari.
2. Salmi, J. *The Challenge of Establishing World-Class Universities*. World Bank, 2009.
3. Johnstone, D.B. *Financing Higher Education: Who Should Pay?* SUNY Press, 2004.
4. Altbach, P. *Global Perspectives on Higher Education*. Johns Hopkins University Press, 2016.
5. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma’lumotlari.
6. UNESCO. *Higher Education in a Changing World*, 2020.